

Az élmény megmaradása és ellentétessége

— Első közlemény. —

Ezen értekezés tartalmát a szerző népszerűbb alakban a Társadalomtudományi Társaság 1907. március 7-iki rendkívüli közgyűlésén *A lelki élet kétoldalúsága* címen adta elő. Jelen közlésével egyidejűleg a dolgozatot német nyelven a *Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre* című biológiai folyóirat (*Verlag des Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart*) hozza. A cikk a szerző jogbölcseleti rendszerének azon általános lélektani és természettudományi alapvetését adja, amelyet először *A jog keletkezéséről és fejlődéséről* című munkájának IV. fejezetében *A belátás visszavezetése elemibb tényre* cím alatt kísértett meg, majd *Das Grundgesetz alles neuro-psychischen Lebens* valamint *A lelki élet fizikája* című munkáiban. Az egyúttal a belátásos cselekvésnek azon az energia-elvre való fektetése, amelyet *A jog keletkezéséről és fejlődéséről* II. kiadásában (165. lap) kilátásba helyezett. A dolgozat kapcsolata a szociológiával különösen az V. fejezettől kezdve fog kitűnni.

ELSŐ FEJEZET. 1. Meggyőződéseink egy részét az élmény, azaz észrevétel közvetlenül szolgáltatja: minden pillanatban meg vagyunk arról győződve, amit abban a pillanatban átélünk, azaz észreveszünk. Meggyőződéseink egy másik részével az emlékezés lát el bennünket. De van meggyőződéseinknek egy harmadik osztálya is, amely sem nem észrevétel, sem nem emlékezés. Ilyen minden a jövőre vonatkozó meggyőződésünk, de számos a jelenre és múltra vonatkozó is. Azt találok, hogy a meggyőzések e harmadik osztálya számára nincs a

lélektannak oly megállapodott neve, amilyen neve az „észrevétel” és az „emlékezés” a másik két osztálynak. Azt hiszem, hogy leggyakrabban következtetéseknek nevezik ama csoportot. Én e dolgozatban várásoknak fogom e meggyőződéseket nevezni, e szó értelmét, amely csak a jövőre mutat, minden időre terjesztve ki. A „várni” igét is minden időre vonatkozólag fogom használni.*) E várásoknak két faja van: biztosvárások és lehetőségvárások.

Ez a kifejezés „valaki meg van valamiről győződve; valakinek ez és ez a meggyőződése; valaki ezt és ezt hiszi, várja” két különböző jelentésben használatos. Vagy tényleges, aktuális eszméleti állapotra utalnak vele, vagy belső, ez idő szerint nem tudatos meggyőződést értenek rajta. Az ilyen kifejezéseket egyelőre az utóbbi értelemben fogom használni; azonban már a jelen szakasz végén lesz okunk velök egy harmadik értelmet összekapcsolni, és azontúl minden megjegyzés nélkül e harmadik értelemben fogjuk őket használni. Hasonlóképen, azaz a nem aktuális meglétel értelmében fogom használni a képzetre vonatkozó megfelelő kifejezést, hogy „valakinek képzeje van valamiről”.

A „következtetés” elnevezés arra a felfogásra vall, mintha minden várás vagy szillogizmusnak eredménye, vagy a dolgok ismétlődő rendjének tapasztalásából származó indukciónak lenne. De kétségtelen, hogy van varasaink egy csoportja, amely nem e két forrásból fakad.

Ugyanis: mindent, amiről képzetünk van, tehát mindent, amit csak egyszer egy pillanatig is átéltünk, minden további alap nélkül lehetségesnek tartunk minden időben, minden helyen és minden összetételben, szóval korlátlanul, amíg az ellenkezőre okot nem találunk. Más szavakkal: minden élményünk (nemcsak képzetet és emlékezést, hanem) lehetőségének korlátlan varasát (is) hátrahagyja bennünk.

E fogalmazás ellen talán azt fogják felhozni, hogy ez a várás nem pusztán az élmény hagyatéka, mert alakulásában szerepe van annak a tudásunknak is, hogy idői és helyi különbségek vannak, hogy van

*) E szokatlan szóhasználatot éppen az a körülmény teszi előnyössé, hogy az ige könnyen kezelhető. Célszerű továbbá e szóhasználat azért is, mert a közönséges értelemben vett várások, t. i. a jövőre vonatkozó meggyőződéseink közt nem lehet sem észrevétel, sem emlékezés: *a potiori fit denominatio*. A lélektani írók — egészen nyilvánvaló tényekről megfedkezve — néha úgy beszélnek az észrevételről és az emlékezésről, mintha ezek elseje valamennyi a jelenre, másodika valamennyi a múltra vonatkozó meggyőződésünket foglalná magában, és ezekkel szemben megkülönböztetik a varast, mint a jövőre vonatkozó meggyőződést. Evvel szemben a mi szokatlan és szándékosan erőszakos terminológiánk meg fogja világítani azt aényt, hogy a jelenre és a múltra vonatkozó várászerű meggyőződéseink is vannak.

más idő és hely is, mint a jelenlevő. Más valaki pedig esetleg még egyéb föltételeit is fogja megjelölni e várásnak. Erre mindenekelőtt azt válaszolom, hogy az emlékezet is föltételezi az időnek tudatát, és a lélektan írói rendszeren mégis az élmény közvetlen hagyatékakép tárgyalják.

De továbbá: nem arról van szó, hogy honnan kerülnek a varasba a különböző egyéb elemek, hanem arról, hogy honnan ered épen a lehetőségnek ez a várása maga. Hiszen élményeinknek az a várás is lehetne a következményük, hogy hasonló tény még sohasem volt, ezután sem lesz soha és ebben a percben sem élhető át sehol. De lehetne a következményük oly várás is, mely szerint ugyanez az élmény mindahárom időben, minden helyen, minden körülmények között biztosan várható. Végre az is lehetne, hogy) élményeinket semmi várás sem követi, hanem csak képzet. Vagy nem tudja az olvasó ezt az utóbbi lehetőséget elképzelni? Nem tudja elképzelni azt, hogy ismerjen valami fajta tényt anélkül, hogy — ha erre vonatkozólag kérdést intéznek hozzá — ne higye vagy azt, hogy az (egyáltalán vagy bizonyos körülmények között) van (illetőleg lesz vagy volt), vagy azt, hogy nincs (nem lesz, nem volt), vagy hogy: talán így van, talán úgy? Ha az olvasó ezt nem tudja elképzelni, akkor nemcsak igaz tételünk, hanem tartalmának ellentéte képtelenség. És én azt hiszem, hogy a dolog valójában így áll.

Ez a meggondolás elejét veszi annak a másik ellenvetésnek is, mely szerint a lehetőségvárás egyáltalán nem is volna várás. Elismerem, hogy e várásnak közvetlen gyakorlati fontossága nincsen, mert cselekvéseinket eldöntetlenül hagyja (és én azt hiszem, hogy főleg ez okozza, hogy a lélektan nem sorozza be az élmények közvetlen hagyatékai közé e várást), de az elméleti fontossága annak, hogy minden képzetünkkel ily lehetőségvárás kapcsolatos, igenis óriási. Ezt kísértem meg a következőkben megmutatni.

Ha valamit lehetségesnek tartunk, akkor hiányát is lehetségesnek tartjuk. A várásban állított lehetőségnek mindenkor megvan a maga foka. E fok emelkedése a biztosságban éri el tetőpontját;*) ezek a fokok nem alkotnak végtelen sort, mint pl. a hőfokok, hanem végeset, mint a kör kerületének fokai. A két egyidejű ellentétes lehetőségvarasban állított két lehetőségnek fokai mindig a bizonyosság fokára egészítik ki egymást: minél magasabb fokú az egyik lehetőség, annál alacsonyabb fokú a másik és viszont. Olyan viszonyban állanak egy-

*) Így a lehetőség fokát a biztosság fokának is nevezhetjük. Az első elnevezés a sor kiindulópontját, a második a sor végső pontját emeli ki. A valószínűségfok is használatos és helyes kifejezés.

mással, mint egy kimetszett körív fokaival az öt körré kiegészítő ívnek fokaival. A kiegészítésnek e viszonya föltétlen: minden körülmények között fennáll, semmisem változtathatja meg. A pozitív lehetőség foka azért akkora, amekkora, mert a negatív lehetőség foka akkora, amekkora, és viszont.

Ebből az következik, hogy mindent, amit lehetségesnek tartunk, biztosan váránk, ha nem várók a hiányát is. Következik továbbá ez a tétel is:

Mindent, amiről képzetünk van, biztosan várunk, ha ezt a biztosvárást egy ellentétes biztosvárás egészen vagy részben le nem rontja.

Ennek a tételnek ellenkezője képtelenség, mert a fenti gondolatmenet minden lépésének ellenkezője képtelenség. Ráadásul azonban bizonyítására szolgál még a következő megfontolás is, mely szintén közvetlenül biztos: Minden lehetőségvárásnak az a biztosvárás a tartalma, hogy vagy az egyik, vagy a másik lehetőség beteljesül. Minden lehetőségvárásban tehát két csupán egymás által megszorított biztosvárás lappang. A tétel végre egészen közvetlenül is bizonyos, és következményeiből csak azért hámoztam ki, hogy bizonyosságának közvetlen belátását támogassam.

Ebben a tételben szerintem a lélektan egyik alaptényét, alapelvét mondtuk ki.

Azonban a fentebbi gondolatmenetből ez a tétel is következik: „Mindennek, amiről képzetünk van, a hiányát is biztosan várjuk, ha ezt a biztosvárást egészen vagy részben le nem rontja az ellentétes biztosvárás.” Ez a tétel abból a később (10. szakasz) felhozandó tényből következik, hogy mindennek, amiről képzetünk van, a hiányáról is van képzetünk, és így e tétel az első pozitív tételnek egyik esete. De e tétel alapján mégis azt mondhatná valaki: „Igazán különös alaptény az, ami sohasem fordul elő, mert mindig lerontatik.” Erre én következőképen felelek: „Minden test megtartja nyugalmát vagy egyenes irányú egyenletes mozgását, ha valami ráható erő ennek megváltoztatására nem kényszeríti” — ez a mechanika egy alapténye, bár sohasem fordul elő, bár mindig lerontatik. Mert csak tisztán nem fordul elő, de minden mozgásban szerepel mint alkotó elem. A fentebbi elvünkben kimondott alaptény, mint látni fogjuk, ugyanily minőségben fordul elő valamennyi lelki jelenségünkben.

Később ez alapelvnek mélyebbre ható fogalmazásához fogunk eljutni, és épen e formában játssza az említett egyetemes szerepet. De már most is adhatunk neki egy másik formát. Amennyiben mindent, amiről képzetünk van, csak lehetségesnek tartunk (mert ellen-

tétéről, a vele nemazonos-ról, hiányáról is van képzetünk), nem várjuk biztossággal (nincs róla biztosvárásunk) abban az értelemben, amelyben (az elől adott magyarázat szerint) a biztosvárás kifejezést eddig használtuk. Bizonyos értelemben azonban mégis mondhatjuk, hogy mindent biztosan várunk, amiről képzetünk van. Mert a lehetőségvárásban tulajdonképpen ott van a biztosvárás, csak hogy egy ellentétes biztosvárás áll és működik vele szemben részleges sikerrel, amelyre ő ugyanígy hat. Így a két jelenlevő és ható biztosvárásnak keveréke, összeolvadási terméke áll elő. A következőkben azon, hogy valaminek biztosvárása van meg bennünk, azt aényt fogom érteni, hogy e biztosvárásnak hatása van meg bennünk, akár működik vele szemben az ellentétes biztosvárás úgy, hogy ennek következtében az eddigi értelmezés szerint nincs meg bennünk, t. i. nem győzedelmes, akár nem. Ez újabb értelmezés szerint elvünket így is fogalmazzhatjuk:

Mindent biztosan várunk, amiről képzetünk van.

Vagy:

Minden képzetl a képzeltnek biztosvárása jár.

Ahol félreértések kikerülése céljából szükséges lesz, egy várásnak ily értelemben vett létét az illető várás reális létének fogom nevezni; az eddigi értelemben vett létét, t. i. győzedelmes létét pedig fenomenális létének fogom nevezni. A várások létének e két módja mellett van még, mint tudjuk, aktuális létük is.*)

E megkülönböztetések használatával még így is kifejezhetjük magunkat:

Minden (aktuális vagy fenomenális) lehetőségvárás két ellentétes reális biztos varasból áll, amelyek egymás ellenében működnek.

Ezzel szemben talán azt hozza fel valaki, hogy a nem győzedelmes biztosvárás létének elfogadásával kilépünk a tapasztalat tényeinek köréből. Erre azt válaszolom, hogy semmivel sem jobban, mint a fizika, mikor kimondja, hogy a föld vonzóereje az alátámasztott vagy a fölfelé mozgó testre is hat. A tapasztalás határainak ez átlépése, a közvetlen tapasztalatban egyenesen föl nem található lehetőségeknek és elemeknek megállapítása nem csupán jogosult, hanem, mint tudjuk, nagyon termékeny is. Mert hogyan taníthatna bennünket a tudomány arra, hogy cselekvésünkben lehetőségeket vegyünk fon-

*) Egy lehetőségvárásnak (az eddigi értelemben való) léte esetén az, abban foglalt két ellentétes biztosvárás egyike sem létezik teljesen fenomenálisan, győzedelmesen, hanem mindkettő részleg fenomenálisan, részleg győzedelmesen. Viszont a lehetőségvárás léte maga fenomenális; a reális, nem fenomenális tény, amely mögötte van, a két ellentétes biztosvárás reális léte. A lehetőségvárás azonban lehet természetesen aktuális is.

tolóra, hogy a tényeket elemeikből vagy bizonyos elemek kiküszöbölése segítségével állítsuk elő, ha ilyen lehetőségeket és elemeket meg nem állapítana, el nem ismerne? Igaz, a lélektan eddig nagyon keveset engedett meg magának ebben az irányban, majdnem teljesen a nyers tapasztalásra szorítkozott és rendszeren csak oly elemeket ismert el, amelyek közvetlen introspekcióval fölfedezhetők. Ez azonban szerintem nem erénye, hanem hibája.

2. Vannak fenomenális biztosvárásaink is. Ezek mindig fenomenális lehetőségvárások helyébe lépnek, amennyiben az előbbi szakasz értelmében valaminek első átélése lehetőségvárást teremt ama később (10. szakasz) kifejthető körülménynél fogva, mely szerint minden tárggyal az ellentétét is megismerjük. Hogy mily körülmények okozzák-e változást (valamint a két lehetőségvárás eredetileg nyilván*) egyenlő valószínűség-fokának eltolódását, az egyik várásnak a másikkal szemben való fenomenális túlsúlyát), az most nem érdekel bennünket. Erdekei azonban egy másik kérdés, és ez az, hogy vajjon fenomenális biztosvárás esetében az ellentétes varásnak reális léte megszűnt-e vagy nem. Más szavakkal: vajjon a reális ellentétes várás egyszerűen eltűnt-e, vagy csak elnyomott, paralizált, kompenzált, helyesebben: túlkompenzált állapotban van-e.

Rövid megfontolás arról győz meg, hogy az utóbbi áll. Mert minden fenomenális biztosvárás tartalmaz egy másik fenomenális biztosvárást is, t. i. az ellentétes biztosvárásnak fenomenális tagadását; pl. ez a biztosvárás: „holnap reggel világos lesz”, tartalmazza ezt a biztosvárást is: „holnap reggel nem lesz nem világos”, vagyis „nem lesz sötét”. Ebben azonban az a további is foglaltatik, hogy az ellentétes várás (ami példánkban: „sötét lesz”) szintén jelen van, de épen legyőzötteen, elnyomottan. Ha nem léteznék, nem lehetne elnyomni, legyőzni, tagadni. Az ellentétes várásnak ez egyidejű tagadása nélkül a fenomenálisán létező, győzedelmes várásnak nem volna értelme, valamint semmi értelmessé volna annak, hogy alátámasszunk oly testet, melyre nem hat az alátámasztás ellenében működő erő. Láttuk ugyan, hogy (reálisan) mindent biztosan várunk, amiről képzetünk van; ez a tény azonban csak azért lehetséges, mert minden képzetünkkel egy ellentétes képzet áll szemben, melyhez a (reális) ellentétes várás fűződik. A reális várás az ellentétes reális várás hatására válik többé-kevésbé fenomenálissá, épúgy amint egy erő egy egyensúlyi zavar folytán energiában nyilvánul meg.

*) De csak *ceteris paribus*, nevezetesen a két várás később tárgyalandó értékétől eltekintve.

Ismétlem: az ellentétes várás léte azért kétségtelen, mert tagadjuk; ha nem léteznék, nem lehetne tagadni. Nem mondhatjuk, hogy csak az ellentétes képzet létezik, és hogy azt tagadjuk, mert képzetet nem lehet tagadni. Az ellentétes várás van jelen, azonban tagadott, legyőzött, paralizált állapotban. Ugyanily legyőzött, paralizált állapotban van jelen az alátámasztott vagy fölfelé mozgó testben a lefelé ható vonzóerő. És amint ez az erő győzedelmesen mutatkozik, ha a fölfelé ható erő túlsúlya megszűnik, úgy lép fel fenomenálisán, győzedelmesen az ellentétes várás akkor, mikor az eddig fenomenális, győzelmes várás ezt a tulajdonságát elveszíti.

Ezt a tényt így foglalhatjuk szavakba: Nemcsak a fenomenális lehetőségvárás, hanem a fenomenális biztosvárás is két egymás ellenében ható reális ellentétes várást foglal magában.

Vagy általában:

Várás és ellentétes várás mindig együtt jár.

Erről később (szintén mélyebbreható fogalmazásban) ki fogjuk mutatni, hogy a lélektannak egy második alapelve.

3. Aktuális várásaink is vannak. Ezekről következőt tanítja a megfigyelés: Mindig fenomenális várásokkal (a lehetőségvárásokat is ideértve) ellentétben lépnek fel, mint ezeknek módosulásai (a fenomenális lehetőségvárások valószínűségfokával ellentétben, mint e fok csökkentései). Ilyen tartalmú aktuális várásaink, mint: „a nap holnap fölkel”, „valószínűleg élek holnap”, „valószínűleg meglesz holnap mindakét lábam” stb. soha sincsenek, bármily fontos legyen is számunkra az, amit ezek a várások kimondanak. Aktuális várások csak akkor lépnek fel, ha meggondolások vagy élmények, ezek között mások közlései, fenomenális várás-állományunkat megváltoztatják. Az aktuális várás fenomenális várás *in statu nascendi*.

Aki ennek az állításnak azt veti ellene, hogy éppen az új megállapításokra irányuló meggondolásokban, a gondolkodásban egyszerűen aktuálisakká lesznek meglevő fenomenális várásállományunk bizonyos darabjai, annak a következőt felelem:

Figyeljük meg az ilyen gondolkodást! Észre fogjuk venni, hogy mielőtt valamely megállapításnak aktuális várással alapját vetettük volna, bennünk egy e várással ellentétes fenomenális várásállomány volt. Más szavakkal: az aktuális várással egyértelmű fenomenális várás nem volt egészen tiszta és zavartalan, valószínűségfoka nem volt akkora, mint az aktuális várásé. Nézzük például a következő esetet. Azt gondoljuk: „Pál eljön erre és erre az összejövetelre, mert ő semmi alkalmat sem mulaszt el, hogy nevét az újságban szerepeltesse.” Ebben az esetben joggal merül fel a következő kérdés:

Miért nem gondoljuk amaz esemény okai között ezeket is: Pálnak meglesz mindakét lába, a föld elbírja a testét, meglesz a lépcső is, mely a terembe vezet, stb.? Felelet: Azért, mert ezekről a körülményekről a kérdéses eseménynek megállapítása előtt is teljesen biztosak voltunk, azonban ugyanekkor a szóbanforgó személyt még amaz említett tulajdonság nélkül gondoltuk, erre vonatkozólag nem élt bennünk ugyanoly szilárd várás. Vagy tekintsük a következő példát. Azt gondoljuk: „Pál így és így fog cselekedni, mert ez érdeke.” Mért nem gondoljuk hozzá ezt is: „és minden ember érdekei szerint cselekszik?” Azért, mert az utóbbiról teljesen meg voltunk győződve, az előbbiről azonban nem: ez csak most vált meggyőződésünké. Azok, akik az utóbbi általánosan emberi tényről sincsenek a legteljesebben meggyőződve, aktuálisan fognak eszmélni erre a tényre is akkor, amikor e meggyőződés bennük megszilárdul.

Nézzünk egy utolsó példát! Ha egy négyzet területét akarjuk megállapítani, akkor, mihelyt az egyik oldalt pl. 5 egységnyinek találtuk, azonnal kimondjuk: „25!” vagyis: „a négyzet területe 25 területegység”, és az „ $5 \times 5 = 25$ ” nem válik bennünk aktuálissá, ha e tételnek teljesen birtokában vagyunk; akik azonban e tételt még nem gyakorolták be teljesen, azokban ez a meggyőződés is aktuálissá válik, aktuálisan fogják gondolni: „ $5 \times 5 = 25$ ”.

Lehet, hogy tételünk ellen azt hozza fel valaki, hogy midőn valakivel valamit közlünk, gyakran már meglevő fenomenális varasokat tudatunk. Ez igaz, de ezekben az esetekben a közlés nem jelent nálunk aktuális várás, hanem egy más, sajátos eszméleti állapotot, amely csupán hasonlít az aktuális varashoz, *quasi* aktuális várás. De még ezt a hasonlóságot is csak a másik fél esetleges kérdései vagy az a más forrásból eredő meggyőződésünk hívja ki, hogy neki más a véleménye. Ezek a körülmények egy szintén sajátos módon megzavarják fenomenális várásállományunkat, és ezzel szemben tesszük a kérdéses közlést, amely az aktuális varashoz hasonló eszmélet! állapottal jár. Sohasem jut eszünkbe, hogy olyasmit közöljünk valakivel, aminek ismeretét nála föltételezzük (kivéve ha gondolkodását akarjuk támogatni, amikor azonban — amint az előbb mondottakból kitetszik — ismét csak azt tesszük föl, hogy a szóbanforgó megokoló várás az illetőben nem egészen szilárd).

Tételünk tehát ez ellenvetésekkel szemben is érvényes marad. Még így is fogalmazhatjuk:

Az aktuális várás mindig fenomenális várassal szemben való győzedelmes hatást tartalmaz; a reális ellentétes várásnak legalább is egy legyőzetlen részét rontja le.

Tételünknek azonban mennyiségi oldala is van, t. i.:

Annak a benyomásnak nagysága, melyet az aktuális várás az eszméletre gyakorol, más szóval: a várás aktuáliságának, eleveenségének foka megfelel ama változás nagyságának, amelyet a fenomenális várásállományban teremt, más szóval: megfelel e várás korábbi valószínűtlenségének. Azt a benyomást, aktuálisságot, eleveiséget, amit az aktuális várás azzal nyer, hogy a nagyobb valószínűséget a két ellentétes várás egyikéről a másikra helyezi át, meglepetésnek nevezzük.

4. Csak most ejtjük sorát ama kérdés tárgyalásának, hogy vajjon mely körülmények azok, melyek a szembenálló két lehetőségvárás eredetileg egyenlő valószínűségfokai között különbséget teremtenek. Ezzel a kérdéssel foglalkozik az indukció sokat vitatott elmélete.*) Szerintem e kérdésre a helyes felelet a következő:

A teljes ismerettani megfontoltság számára egyáltalán nincs ilyen körülmény; a teljes megfontoltság semmi okot sem talál arra, hogy valamit az ellentéténél valószínűbbnek tartson. Tökéletes megfontoltság esetében ezt a hatást a megszokás gyakorolja, még pedig két különböző módon. Egyik az, hogy a várás és az ellentétes várás valószínűségfokának viszonya arányos az élmény és az ellentétes élmény gyakoriságának viszonyával. Másik az, hogy valamely ténynek egy másikkal együtt történt átélése azzal az eredménnyel jár, hogy azt a tényt ennek kíséretében nagyobb valószínűséggel várjuk, mint az ellenkezőjét.**)(1) igen tökéletes megfontoltság esetében erre már elégségtelen ily élménypár; (2) kevésbé tökéletes megfontoltság esetében (a) kivétel nélküli asszociáltság bizonyos gyakorisága vagy legalább (b) az illető asszociációnak az esetek egy bizonyos számának nagyobb részében való előfordulása szükséges arra, hogy ennek az asszociációnak valószínűségfoka az ellentét valószínűségéhez képest emelkedjék. Az 1. valamint a 2. a) esetben ez a valószínűség gyakran a bizonyosságig fokozódik.***)

*) Az apriorisztikus várásokkal, amelyek azáltal támadnak, hogy fogalmakat új körülmények között tekintünk (és amelyekhez nézetem szerint minden szükségszerűnek tekintett várás tartozik) a jelen dolgozat egyáltalán nem kíván foglalkozni.

**) E várások első sorban föltételt megállapító tételek keletkezésében nyilvánulnak, amelyeknek ez a formájuk: „Ha ez a tény előfordul, akkor e másikat nagyobb valószínűséggel várhatjuk, mint az ellenkezőjét; ha nem, akkor nem.” E tételeknek egy külön fejezetet fogunk szentelni, a IV.-et.

***) A meg gondolás, amelyet az előbbi szakaszban (223. lap) szintén amaz okok közé soroztunk, amelyek a várásnak az ellentétes varason aratott győzelmét előidézik, a szokások összehatása, ha nem értjük rajta egy föltételt megállapító tételnek alkalmazását valamely élmény alapján.

Az élménynek állandó ismétlődése a teljes ismeretelméleti megfontoltság esetében is megszünteti az ellentétes várást, ha az ellentétes képzetet is megszünteti, vagyis elfeledtet. Ezzel azonban az illető élmény pszihikai léte is megszűnik; az egyideig tudatosan átélt tényre többé nem eszmélünk, egyensúly áll elő. Ezzel ama tény képzete és várása is eltűnik.

M e g j e g y z é s e k e h h e z a 1. Teljes ismeretelméleti megfontoltság mellett a szellem a szokás hatásától ment s z a k a s z h o z . marad, azonban tehetetlen, nem tudja magát elhatározni, mert mindent ugyanoly mértékben lehetségesnek tart, mint az ellenkezőjét. Csak környezetünk állandó rendjének a megszokásban nyilvánuló értelem nélküli, sőt értelem-ellenes hatása okozza, hogy e környezethez alkalmazkodni tudunk.

2. Talán úgy látszik, hogy a szokásnak ez a hatása első elvünknek ellentmond. Abban a tényben, hogy a megszokás növeli a valószínűséget, talán annak a bizonyítékát véli látni az olvasó, hogy az egyszeri átélés egy-maga nem teremt bizonyosságot. Ez a kritika azonban hamis volna. Mert a megszokásra csak az ellentétes élménnyel szemben van szükségünk, és ugyanaz a gyakoriság az ellentétes élmény különböző gyakoriságával szemben különböző fokú valószínűséget teremt. Ebből az következik, hogy egyetlen asszociálatlan élmény teljes bizonyosságot adna, ha ellentétes élmény nem fordulna elő (és ha ebben az esetben a képzet lehetséges volna, mi azonban—amint már jeleztük és későbbben kimerítően tárgyalni fogjuk — lehetetlen). Első elvünk ebben a vonásában is analóg a mechanika tehetetlenségi elvével. A tehetetlenségi törvény föllállítására az a tény jogosít fel, hogy az impulzus növelése csak az ellentétes erők következtében és arányában szükséges a sebességfogyás megakadályozására.

3. Az indukciónak a föntebbtől eltérő két előadásáról akarok itt megemlékezni. Az egyik Lippstől (*Leitf. d. Psychologie, 2. Aufl. 176. s k. 1.*), a másik Heymanstól (*Die Gesetze u. Elemente des wissenschaftlichen Denkens 2. Aufl. 244. s k. 1.*) ered.

Lipps felfogása szerint valamely ténynek egy tárggyal kapcsolatos egyetlen egy szemlélése is már logikai szükségszerűséggel, tehát teljes megfontoltság esetében is arra az általános tételre visz bennünket, hogy: minden ilyen tárgynak megvan ez a tulajdonsága. *Was von einem Gegenstand gilt — mondja Lipps — gilt an sich von jedem Teilgegenstand desselben. Jeder Baum, den ich blühen sehe, ergibt nach Obigem das allgemeine Urteil, oder schliesst ursprünglich oder an sich, dasselbe in sich: Der Baum blüht, oder Bäume überhaupt blühen.* Ez az indukálás tehát Lipps szerint ugyanoly eredeti és szükségszerű értelmi működés, mint az a korlátlan biztosvárás, mely első elvünk szerint minden elképzelhetőre irányul.

Ehhez az állításhoz nem járulhatok hozzá. Mert ha már nem-virágzást is éltem át, pl. házon, táviró-oszlopon, vagy az előttem elterülő üres térben, akkor Lipps tétele értelmében minden fának nem-virágzását is várom, mert minden fa, mint dolog, illetőleg mint teret elfoglaló, a nem-virágzó tárgyak közé is sorozható, ezeknek is *Teilgegenstand*-ja. Tehát minden fától ép úgy várom a virágzást, mint a nem-virágzást, és némi (de nem teljes) meg-

fontoltság esetében az utóbbit csak a nagyobb gyakorisága következtében várom jobban és csak több esetben tapasztalt cáfolatlansága miatt várom biztosan. Csak nagyon tökéletlen megfontoltság esetében alakul bennem biztosvárás egyetlen tapasztalat folytán. Azonban ez az általánosítás sem az előbbi, sem az utóbbi esetben nem szükségszerű. Ha azonban Lipps valamely híve e kritikát azzal kívánna megelőzni, hogy az *an sich* kifejezést úgy érti, hogy nem-virágzást még nem éltem át, akkor a biztosvárás föllépésére nem szükséges, hogy a virágzást valami tárgyhoz kössem, indukcióra nincs okom, nem is említve azt, hogy a virágzást csak úgy ismerhetem, ha nem-virágzásról is tudok.

Így fogalmazom ellenvetésemet, ha Lipps kiinduló tételét elfogadom. Saját előadásom szerint a fa virágzásának egyetlen esete azért nem elég, mert a virágzást és nem-virágzást kezdettől fogva minden körülmények között, minden tárgyra nézve egyformán lehetségesnek tartom. Lipps is mondja: *Jeder denkbare Gegenstand fordert an sich als wirklich angesehen zu werden*, vagy más szavakkal (u.a. mű 1. kiadás 141. oldal): *Alles Denkbare ist an sich oder der Tendenz nach für uns ein Wirkliches*, és ez ugyanazt mondja, amit első elvünk. Azonban Lippsnél ez a tétel csak az indukció, valamint az analógia-következtetés elméletének folyamánya.

A mondottak szerint Lippsnek e tárgyakra vonatkozó elméleteit nem tarthatom helyeseknek. Önkényesnek tartom kiindulópontját is a tekintetben, hogy mikor forog fönn *gleicher Gegenstand*. Az bizonyos, hogy a gondolkodás elméletének nagyon szép egysége lenne az, ha igaz volna, hogy az indukció is az értelem szükségszerű követelménye (ugyanezen okból egyirleig magam is vonzódtam e gondolathoz), azonban ez nincs így: az az indukció, amelyről eddig beszéltünk, a megszokásnak értelemnélküli, sőt értelem-ellenes ténye. Hiszen világos, hogy ez nem lehet máskép, ha igaz, hogy *alles Denkbare an sich oder der Tendenz nach für uns ein Wirkliches ist*. Ha első elvünk logikailag szükségszerű, akkor az indukció nem lehet az.

Ehhez a kritikához azonban azt a megjegyzést kell fűznöm, hogy mindamellett azok között az írók között, akiket ismerek, nézetem szerint Lipps látott bele legmélyebben tárgyunkba. Ugyanezen a téren nagy érdemeket tulajdonítok Jamesnek (*The Principles of Psychology Ch. XXIII.*) és Tainenek (*De L'Intelligence*, az egész mű) is.

Áttérek a Heymans tanára. Heymans indukció alatt csak az olyat érti, mely a teljes ismeretelméleti megfontoltsággal szemben is megáll (ő, mint munkájának a címe mondja, csak a tudományos gondolkodás törvényeivel és elemeivel foglalkozik), és ilyen indukció szerinte egyedül az oksági, vagyis az, mely oksági viszonyt állapít meg. (De azt hiszem, hogy Heymans sem tagadja, hogy létezik az indukciónak másik faja is, a közönséges szokás-indukció, amely a szigorú ismeretelméleti megfontoltsággal szemben nem állja meg a helyét). Az oksági indukció Heymans szerint azon alapszik, hogy az emberek elismerik azt a Hamilton-féle elvet, mely szerint: tulajdonképeni, reális változás nincsen. Ez az elv Heymans szerint a Mill-féle módszerek segítségével abszolút biztosságú, azaz oly indukcióhoz vezet, mely a teljes megfontoltsággal szemben is megállja a helyét.

Hajlok Heymans azon nézetéhez, hogy az oksági indukciónak sokkal nagyobb ereje van, mint a pusztán együttességből fakadó indukciónak; hajlandó vagyok elismerni azt is, hogy ez abból a Hamilton-féle alapelvől követ-

kezik, amelyet Heymans megjelöl. Azt azonban mégsem hiszem, hogy a Mill-féle módszerek abszolút érvényességű oksági indukcióhoz vezetnek. Mert e módszerek amaz elven kívül még azt is fölteszik, hogy ugyanegy realitásnak mindig ugyanegy jelenség felel meg; ezt azonban semmi sem támogatja.

Az indukcióra nézve 1. még Schubert-Soldern közleményét a *Vierteljahrschr. f. wissenschaftl. Philos.* Bd. XXX.-ban.

5. Néhány megjegyzést akarok még ideiglatni, mely ugyan a lélektan területéről a filozófiába nyúlik át, de később a legegyszerűbb lélektani tények leírásában is hasznosnak fog bizonyulni.

Az előbbi szakaszban láttuk, hogy valamely élmény bizonyos gyakoriságának különböző egyéneknél különböző a hatalma az ismerettani megfontoltság legyőzésében. A teljes ismerettani megfontoltság esetében az alanyunk egyáltalán nincs egyértelműleg meghatározott, vagy az ellentéténel nagyobb valószínűségű jövő világa, és jelen élményeinek és emlékeinek kijelentésétől eltekintve, nincs ilyen jelen és múlt világa sem. Amellett a tökéletlen ismeretelméleti megfontoltság mellett, amelyben mindnyájan élünk és gondolkozunk (még azok a természetudósok is, akik leírásaikat a teljes ismerettani megfontoltság kijelentésével kezdik, mert hiszen ők sem akarják csupán a múltat leírni, hanem meg akarják jósolni, legalább az ellentéténel bizonyos mértékben nagyobb 1 valószínűséggel, a jövőt is) mondom: e tökéletlen ismerettani megfontoltság mellett különböző egyéneknek különböző a világuk, amennyiben egyik bizonyosra vesz olyan dolgokat, melyekben a másik kételkedik. Nincs egyetlen, azonos, közös világunk. A különbséget nem szünteti meg semmi addig, míg a még legyőzetlen megfontoltság legyőzve nincs.

Azt mondhatná valaki: az azonban mégis csak bizonyos, hogy minden egyes kérdésben az egymással szemben álló lehetőségek közül egynek meg kell valósulnia, jó; tekintsük ezt bizonyosnak. Ez azonban logikailag bizonyos; ez nem a tapasztalásból következik, hanem amaz eredeti ismerettani megfontoltság értelmében van adva; és ebből még világosabban következik, hogy egy és ugyanaz a világ mindnyájunk számára csak annyiban létezik, amennyiben ugyanaz a lehetőség győzi le mindenkinél a varasban — vagy, mint a következő fejezetben látni fogjuk, az élményben — az ellentétes lehetőségeket. E világ mindenikünk számára való léte ama szubjektív feltételhez van kötve; az a lét egy egyetemesen szubjektív valamit jelent.

Azoknak a meggondolásoknak is, amelyek — mint a 4. szakaszban (223. oldal) mondtuk — aktuális varasokat eredményeznek, azaz már meglevő fenomenális varasokat győznek le (és itt csak

biztosvárásokra gondolunk, tehát: teljesen győznek le) különböző a hatalmuk különböző egyéneken. Így különböző egyéneknek esetleg különböző egyértelműleg meghatározott világaik is vannak; a mindenkinek egyenlő világ mindig a mindenkinél megtörtént egyértelmű győzelmet jelenti. Azt mondhatná ugyan valaki: „Mégis csak kell egy abszolút valamit föltennünk, ami különböző egyéniségekre hatva, e különbséget megteremti.” Azonban még ennek a meggondolásnak a helyességét sem ismeri el mindenki, és ennek az abszolútnak tulajdonságai közelebről meg nem határozhatók; ez az abszolút nem szerepel „a (mindenki számára létező) világról” való gondolkodásban, ha ez ama posztulátumnál konkrétebb eredményre akar jutni. Ez a gondolkodás e világot mindig úgy értelmezi, mint varasoknak (ill. élményeknek) várások (ill. élmények) fölött mindenkinél vagy a nagy többségnél való egyértelmű győzelmét.

II. FEJEZET.

6. A várásokról tériünk át az **él-
Az élmény megmaradása** ményekre, amelyek amazokat szülik.
és ellentétessége. Minden élményhez gondolhatunk
egy negatív vagy más szóval ellen-
tétes élményt; például ahhoz, hogy hangot hallunk, kutyát látunk,
azt, hogy: úgy halljuk, hogy csönd van, úgy látjuk, hogy nincs kutya.
Mindkettőhöz gondolhatunk egy kétséges vagy lehetőségi élményt,
aminő az, ha például nem vagyunk tisztában, hallunk-e hangot, látunk-e
kutyát. Kétséges élmények ritkán fordulnak elő.

Ha valakinek képzeje van valamiről (amivel, mint már mondtuk, mindig együtt jár a negatív vagy ellentétes képzet, a nem ugyanannak képzeje), akkor minden időben, minden helyen, minden körülmények között vagy ama képzetnek tárgyát éli át, vagy e tárgy-
nak ellentétét, azaz nemlétét, vagy e tárgy lehetőségét; tehát vagy
élménye vagy ellentétes élménye vagy lehetőségi élménye van róla —
föltéve, hogy ezt akarja, azaz figyelmét arra a kérdésre irányítja,
hogy az illető tárgy jelen van-e vagy sem. Ha ezt az akarást vagy
figyelmet föltesszük (mini a következőkben állandóan tenni fogjuk),
akkor ezt a tényt ilyen formában is mondhatjuk ki:

Mindenről van élményünk, amiről képzetünk van, ha
ezt az élményt az ellentétes élmény egészben vagy részben
le nem rontja . . . (1)

Akinek az illető képzeje nincs meg, az az illető élménynek
híjával lehet akkor is, ha ellentétét sem éli át; de akinek megvan
a kérdéses képzeje, azt e képzet tárgyának átélésében csak az ellen-
tétes élmény akadályozhatja meg. Az a tény, hogy a képzet birto-

kában van, arra kényszeríti a valóságot, hogy vagy megfeleljen e képzetnek, vagy pedig az ellentétes képzetnek, vagy a kettőnek keverékének. Csak választania lehet, de megvan mindkét élményre való hajlandóság, tendencia.

E hajlandóságok érvényesülése, azaz valamelyik élmény bekövetkezése nem múlik egyében, mint azon, hogy a másik élmény ne következék be; mindenik hajlandóságot csak a másik korlátozza. Ezért ugyanoly értelemben, amelyben a „reális várás” vagy egyszerűen „várás” szót használtuk, a következő tételt mondhatjuk ki:

(Reális) élményünk van mindenről, amiről képze-tünk van.

Továbbá:

Élmény és ellentétes élmény (reálisan) mindig együtt jár.

Nézetem szerint ezek a tételek szintén alapelvei a lélektannak. Sőt remélem, hogy később sikerülni fog bebizonyítanom, hogy az I. fejezetben megállapított elvek ezekre visszavezethetők, hogy ezek amaz előbbieknél kilátásba helyezett elmélyítései.

Azt hiszem, sokan hajlandók lesznek kétségbevonni ez újabb tételek helyességét. Azt fogják mondani: „Abból, hogy vagy az élmény, vagy az ellentétes élmény, vagy keverékük aktuálisan jelen van, még nem következik, hogy az aktuális élményre való tendencia akkor is jelen van, mikor az ellentétes élmény aktuális, és viszont. Mert hiszen abból a tényből, hogy minden testnek vagy nyugalomban, vagy mozgásban kell lennie, hogy vagy csönd van, vagy hang esik, szintén nem következik az, hogy a nyugvó testben mozgási tendencia, csend idején hangzásra való tendencia van jelen; a nyugalom, a csend származhatik az erő pusztá hiányából is.” Továbbá hozzátehetné valaki még a következőket: „Az ilyen analitikai tételekből semmi tartalmukon kívül eső következtetés nem vonható.”*)

Ezeket az ellenvetéseket nem fogadhatom el, és a következőkben válaszolok rájuk. A felhozott példákban annak szükségszerűsége, hogy vagy az egyik, vagy a másik állapot (vagy mozgás, vagy nyugalom, vagy hang, vagy csönd) beáll, valóban nem tanúsítja még azt, hogy két reális tendencia van jelen, mert hisz a mozgás annyi, mint nem-nyugalom, és a hang annyi, mint nem-csend. Ez a szükségszerűség fogalmi, analitikai. Az a szükségszerűség azonban, amelyből mink kiindultunk, nem fogalmi; tételünk nem analitikai, legalább is eddigi megfontolásaink szempontjából nem az. Mert az élmény hiánya még nem jelenti az ellentétes élmény meglétét és viszont, amint ezt

*) Ez utóbbi ellenvetést tényleg meg-tette az egyetemen egy hallgatóm.

azoknak esetében is látjuk, akik az illető képzetnek nincsenek birto-
kában. Tételünknek igazi fizikai analogonja az a tény, hogy az eme-
lőnek vagy egyik, vagy másik karja száll alá, vagy végre mindkettő
egyensúlyban van; ez a tény pedig két reális tendencia létét jelenti.

Lehetséges azonban, hogy valaki, aki — mint e sorok írója is
— azokhoz a ma kevesekhez tartozik, akiknek véleménye szerint vala-
mely tételnek szükségszerűsége sohasem a tapasztalásból, hanem a
tételnek analitikai természetéből származik, azt a kérdést fogja fel-
vetni, hogy honnan ered ama tétel szükségszerűségéről való meggyő-
ződés (amely kétségtelenül megvan az embereknél), ha e tétel nem
analitikai természetű. Erre a következőkben válaszolok:

A tétel analitikai, de nem azért, mintha az élmény hiánya és
az ellentétes élmény megléte egy és ugyanaz volna (ez nem áll), hanem
két más okból. Először azért, mert az aktuális élmény és az
aktuális ellentétes élményre való tendencia legyőzése
egy és ugyanaz. Az aktuális élményt az aktuális ellentétes élményre
való tendencia mint a maga ellentétét idézi elő. Mozgást, hangot csak
az élhet át, aki már megelőzőleg a nyugalom, illetőleg a csend álla-
potában volt, és akiben ezek mint mostani élmények fenmaradni igye-
keznek, de sikertelenül.)* Másodszor azért analitikai a tételünk, mert
amennyiben képzeink segítségével figyelmünket szándékkal a kér-
dés eldöntésére irányítjuk, tényleg az élményekre való tendenciákat
működtetünk: a kérdéssel kapcsolatos képzetek átélési ten-
denciák. Az aktuális élménynek tehát, melyet az „először” mon-
dottak szerint a két egymással szembenálló tendencia egyike önmagával
ellentétben idéz elő, a másik tendencia győzelmének kell lennie. Ez
az aktuális élmény fogalmából következik; erre vonatkozólag analitikai
tételünk. Hogy aktuális élményeink legyenek, az nem szükségszerű;
ha azonban van aktuális élményünk, akkor ez az aktuális élmény
fogalma szerint szükségképen egy bennünk élő tendencia legyőzése,
tehát, ha két ellentétes tendencia mint kérdés él bennünk, azok egyiké-
nek teljesevé. Az élmény szóval ezt a fogalmat jelöljük, és közvet-
lenül érezzük, hogy a képzetek, amelyekkel kérdezzük, élményekre
való tendenciák, és innen ered az 1. tétel szükségszerűségéről való
meggyőződésünk. Ebben az érzésben, ebben a közvetlen szemléletben
már benne van a mi két elvünk, és ez adja legmélyebb bizonyosságukat.
Ezek az elvek tehát nem 1. tételünkből következnek, hanem ez követ-
kezik azokból. Csak azért mutattam meg, hogy ama tétel, mint követ-
kezményük, magában foglalja őket, mert valószínűbbnek tartottam
olvasóim részéről ama tétel elfogadását, mint e közvetlen szemlélet

*) V. 5. alább a 10. szakaszt.

keresztülvitelét.* Elveknek ily bevezetése következményeik révén ugyan-ily okból gyakori a tudományok történetében.

Lehetséges, hogy egy másik ellenvetést is fognak felhozni két elvünkkel szemben. Azt fogják talán mondani: „Végre is azt nagyon jól tudjuk, hogy minden külső élménynek az a föltétele, hogy az, amit átélünk, tényleg, valóságosan, objektíve jelen legyen; például kutyát akkor látok, hangot akkor hallok, ha van kutya előttem, ha megszólal hang közelemben. Sőt élményeinknek további föltételeit is ismerjük, minők pl. a sugárzások a látásra, a levegőnek vagy más közegnek 1 hullámzásai a hallásra nézve, stb. Nem lehet tehát azt mondani, hogy reális élmények vannak jelen akkor is, ha azok a föltételek nem teljesülnek, vagy hogy élményekre való tendenciáink vannak, melyeknek teljeseése csak azon múlik, hogy az ellentétes tendencia ne menjen teljeseedésbe.” Ezt az ellenvetést sem találhatom jogosnak. Mindenekelőtt szembenáll vele az a tény, hogy vannak illúziók és hallucinációk is. Ha azonban ezeket nem is vesszük tekintetbe, még mindig a következőképen válaszolhatunk. A kutyának objektív jelenléte, a hangnak valóságos megszólalása — bármit is értünk ezen azonkívül, hogy hasonló körülmények között többen (aktuálisan) átélhetik ugyan-azt — a sugárzások, a hanghullámok az aktuális élmény föltételei, annak föltételei, hogy az ellentétes élményre való tendencia legyőzessék; emellett azonban ugyanennek további föltétele az, hogy ez utóbbi tendencia oly értelemben meglegyen, hogy érvényesül, amikor nem lép föl amaz aktuális élmény. Ama sugárzások és lég-hullámok csak olyan szerepet játszanak ebben a dologban, mint a hosszabb emelőkar a túlsúly eldöntésében. Az emelő karjainak különbségével mindig egy másik körülmény jár együtt, amely e túlsúlyt épen érthetővé teszi. Ez a körülmény (a virtuális munkák törvénye értelmében) az, hogy az egyik súly gyorsabban esik, mint amily gyorsasággal a másik emelkedik, tehát *plus* az egyik irányban a másikkal szemben. Ugyanígy talán sikerülni fog egykor kimutatni azt, hogy ama sugárzások vagy hullámok az illető hajlandóságnak az ellentétes hajlandósággal szemben *pius*-t juttatnak. Ki fog talán derülni, hogy az aktuális világosság- vagy hangélményt okozó sugárzások, illetőleg hullámzások az idegállományban, vagy annak valamely részében a disszimilációt túlsúlyra juttatják az asszimiláció fölött — melyek mindkettejére megvan a tendencia —, míg ellenben a sötétség és a csend élményeinél az ellentétes tendencia jut túlsúlyra. A sötétség, a csend aktuális élményeire való tendenciának azonban meg kell lennie, hogy a sugárzás, a levegőhullámzás fölkeltesse a világosságnak, a hangnak aktuális

*) V. ö. fentebb 220. lap.

élményét. És épúgy fölteszi egy kutya vagy egy fa aktuális átélése, hogy meglegyen a tendencia mindazon tulajdonságok negatívumainak átélésére, amelyek együttvéve a kutyát, a fát teszik. Hogy valamely alsóbbrendű lény, melynek látása csak a világosság és sötétség megkülönböztetésére szorítkozik, a kutyát nem képes átélni a fával ellenében, vagy hogy a zenei hallással nem bíró egyén a hangok bizonyos csekély magasságkülönbségét nem veszi észre, ha jelen is vannak a külső objektív föltételek — az ilyen tények azon alapulnak, hogy ezekben a lényekben nincsenek meg azok a belső tendenciák, amelyekre ama sugárzások és hullámzások módosítólag hathatnának, mint ahogyan a nem elég finom, nagy súrlódása mérleg karjainak csekély különbsége hatás nélkül marad. Minthogy mindannyiszor, amikor egy aktuális élmény külső, objektív föltételei nincsenek jelen, az aktuális ellentétes élmény külső objektív feltételei mindig természet-szerűleg jelen vannak, elveink felállításánál nem keli törödnünk ezekkel a föltételekkel. Annál kevésbé, mert hisz objektív föltételek megállapítása már föltételezi a mi 1. tételünket. Föltételek megállapításának ugyanis csak úgy van értelme, ha elfogadjuk, hogy az az alternatíva, hogy e föltételek vagy teljeseznek vagy nem teljeseznek föltétlen; ez pedig tételünknek objektív fogalmazása. Az egész természettudomány e tételünkön épül fel, nemhogy ez függene a természettudomány megállapításaitól.

Pikler Gyula.

(A második közlemény a következő számban.)

